

ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ПАНКОВ Олександр Анатолійович

**СТАН РЕЛІГІЙНОСТІ В УМОВАХ КРИЗИ
СУСПІЛЬСТВА**

(методологічні проблеми соціологічного аналізу)

Спеціальність 22.00.01 —
теорія та історія соціології

Автореферат дисертації
на здобуття наукового ступеня
кандидата соціологічних наук

Харків — 1996

ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

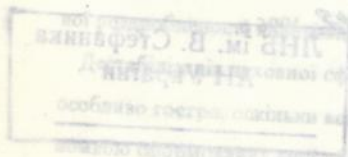
ПАНКОВ Олександр Анатолійович

СТАН РЕЛІГІЙНОСТІ В УМОВАХ КРИЗИ СУСПІЛЬСТВА

(методологічні проблеми соціологічного аналізу)

Спеціальність 22.00.01 —
теорія та історія соціології

Автореферат дисертації
на здобуття наукового ступеня
кандидата соціологічних наук

Підписано

Харків — 1996

Дисертацією є рукопис.

Дисертацію виконано в Одеському державному університеті
ім. І.І. Мечнікова.

Науковий керівник: доктор філософських наук, професор
Попова Ірина Марківна

Офіційні опоненти: доктор соціологічних наук, професор

Подольська Єлизавета Ананіївна

кандидат філософських наук, доцент

Щедрін Анатолій Трохимович

Провідна організація: Інститут соціології НАН України

(м. Київ)

Захист відбудеться 23 листопада 1996 р.

о 15:30 годині на засіданні Спеціалізованої вченої ради
Д 02.02.06 при Харківському державному університеті
за адресою: 310002, м. Харків, вул. Мироносицька, 1,
ауд. 2-27.

З дисертацією можна ознайомитися у Центральній науковій
бібліотеці Харківського державного університету за адресою:
310077, м. Харків, пл. Свободи, 4.

Автореферат розіслано 19 березня 1996 р.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

Вчений секретар

Спеціалізованої вченої ради,

кандидат філософських наук, доцент Шермет Шермет І.І.

1. Загальна характеристика роботи.

Сучасний період історії нашого суспільства характеризується складними і суперечливими процесами в духовній сфері, які у самому загальному вигляді можливо визначити як дестабілізацію цієї сфери. Нестабільність зумовлена як кризовими процесами, так і процесами, змінюючими сучасну соціокультурну реальність у світі в цілому.

Такі процеси заведено визначати як формування постіндустріального або постмодерністського суспільства, для якого характерний радикальний плюралізм гетерогенних сенсоформуючих парадігм. Ситуація плюралізму різноманітних парадігм, у тому числі й релігійних, складається внаслідок впливу нових інформаційних та комунікаційних технологій, порушуючих колишню „закритість” багатьох національно-культурних регіонів. Така ситуація—реалія усього сучасного світу, але особливо зажадана вона нашим суспільством, оскільки дестабілізація духовної сфери може обернутися духовним вакуумом. Такий вакуум, однак, може нести в собі певні позитивні риси щодо подальшого розвитку суспільства. І. Пригожин пише про те, що у світі, який базується на нестабільності, людство опиняється у самому центрі всесвіту. Таке порозуміння всесвіту, у свою чергу, стає важливим чинником, який сприяє закінченню епохи культурної роздробленості цивілізації.¹

Дестабілізація духовної сфери у нашому суспільстві відчувається особливо гостро, оскільки вона зумовлена глибокою кризою, ломкою сформованих видів і засобів соціальної життєдіяльності

¹ Пригожин І.Р. Філософія нестабільності // Вопросы философии.—1991.—№ 6.—С. 52.

усіх верств суспільства. Переважна більшість членів суспільства перебуває у стані пошуків нових шляхів організації життя, пошуків сенсу життя. Ось чому виявилася так жаданою ситуація плюралістичного існування різних сенсоформуючих парадігм.

Сьогодні майже аксіоматичним стає твердження про те, що наше суспільство перебуває у стані пошуків релігійних шляхів організації життя, про те, що базовою сенсоформуючою парадігмою у нашому суспільстві є релігійна парадігма. Релігійні уявлення завжди були не просто важливим, а навіть вирішальним компонентом духовної сфери. Майже за часів, коли релігія була відтиснута до периферії соціального та духовного життя суспільства, культура містила в собі „у трансформованому вигляді багато історично зумовлених тем, що ведуть походження від особливостей тієї чи іншої релігії”.² Ще більш важливим цей компонент культури уявляється дослідникам релігії за нашого часу, коли релігія ніби повертається до реального соціального і духовного життя суспільства. За своїм потенціалом вона дійсно надзвичайно важлива, як один з можливих чинників стабілізації духовної сфери. Але, по-перше, релігія в ніякому разі не стає повноцінним чинником суспільного життя, не стає реальним соціальним інститутом. І вже тим більш невіправдано казати про те, що релігія стає вирішальним компонентом духовної сфери.

По-друге, сучасні релігійні уявлення в повсякденній свідомості більшості членів нашого суспільства частіше синкретично сполучаються з елементами, що належать до нерелігійних у вузькому розумінні цього поняття типів свідомості, але виконують функцію надання сенсу людському існуванню і вже за

² Лопухов В.Р. Духовные факторы в новейшей истории // Общественные науки.—1980.—№ 2.—С. 135.

одним тим можуть бути названими квазірелігійними, або ж релігійними у широкому розумінні.

По-третє, досить традиційні релігійні уявлення повсякденних посилених пошуків сенсу життя трансформуються в межах екуменічної та екзистенціальної парадігм, що також змінює умови їх реалізації у соціальному житті людей.

1.1. Актуальність дослідження зумовлена тим, що, по-перше, безсумнівно необхідна нова соціологічна парадігма вивчення релігії, поза якою неможливе адекватне розуміння процесів, що відбуваються в сучасній релігійності. Ця необхідність вимагає докладного вивчення суті нової парадігми, ключових понять, основних теоретичних та методологічних принципів; по-друге, ця парадігма потребує обґрунтованої та об'єктивної оцінки перспектив її розвитку; по-третє, вона містить в собі значний методологічний потенціал, який стимулює плідні теоретичні пошуки і спроможний зрештою суттєво збагатити сучасну методологію соціологічного вивчення релігійності.

Актуальність дисертації визначається також тим, що, на відміну від інших теоретико-методологічних течій сучасної соціології релігії, поширений підхід практично невідомий у колишній вітчизняній соціологічній науці. Його ідеї та методи не використовуються як в теоретичних соціологічних розвідках, так і в досліджах, спрямованих на одержання емпіричних результатів. І тим більш не робляться спроби збагатити цей підхід досягненнями різних філософських та соціологічних традицій.

1.2. Ступінь наукової розробленості теми. За нашого часу зібрано достатньо розроблений методологічний інструментарій, який дозволяє вирішувати багато окремих питань у дослідженні

релігійності. Слід визначити, що такі окремі питання плідотно вивчалися вітчизняною соціологією релігії, зокрема Є.К.Дулуманом, П.І.Косухою, В.С.Куліком, Б.О.Лобовіком, В.В.Павлюком, В.К.Танчером, Ж.С.Тростановським, А.Т.Щедриним, І.О.Шудріком та ін.

Вітчизняна соціологія релігії виробила деякі поняття, які дозволяють перейти до рівня конкретного соціологічного аналізу. Наприклад, це поняття „релігійність” і „релігійна віра”, по відношенню до яких була вироблена низка операційних ознак. За допомогою цих ознак створюють численні типології, які виявляють взаємозв'язок між ознаками релігійності та соціальною поведінкою респондентів.

Однак, названі поняття та супровідні ознаки не наповнені на тепершній час реальним емпіричним змістом, оскільки існує глибокий розрив між теоретичним та емпіричним рівнями соціологічного дослідження релігійності. Через те необхідно виробити нову теоретико-методологічну модель соціологічного аналізу релігійності, спрямовану до поглибленого аналізу процесів трансформації змісту релігійних уявлень.

Цей аналіз дозволить, по-перше, заповнити недостатність основного методу збору емпіричної інформації в традиційній соціології релігії—опитування. Інші методи збору інформації, зокрема метод включного спостереження, критично не використовуються. Але опитування не є єдиним адекватним методом дослідження, а в ситуації постійної трансформації релігійних уявлень—тим більш. По-друге, глибинний аналіз процесів трансформації релігійних уявлень в сучасній соціокультурній ситуації дозволить адекватно інтерпретувати вже створені типології релігійності, а також створити принципово нові.

Цьому створенню також сприяє використання досягнень з інших галузей соціологічного знання, наприклад - соціології цінностей, соціальної антропології, соціальної психології, пов'язаних з іменами В.С.Бакірова, О.А.Донченко, Є.А.Подольської, І.М.Полової та ін.

1.3. Мета та задачі дослідження—розробити теоретико-методологічний підхід до вивчення сучасної релігійності в ситуації кризи суспільства та сучасної, постмодерністської, соціокультурної реальності. Для реалізації цієї мети в дисертації були сформульовані такі основні задачі:

- дати критичну оцінку досягнень традиційної соціології релігії як наукового підходу до вивчення сучасної релігійної дійсності;
- уточнити поняття „релігія”, яке є базисом для операціоналізації поняття „релігійність”;
- дати характеристику природи релігії та її соціально-функціонального значення;
- визначити та описати різні розуміння поняття „релігійність”—широке (квазірелігійне) розуміння і вузьке (доктринальне);
- прослідкувати передісторію становлення поширеного підходу до вивчення релігійності як нової методологічної парадигми, яка відповідає сучасній постмодерністській соціокультурній реальності;
- описати характерні риси основних філософських та соціологічних шкіл та методологічних орієнтацій, спроможних продуктивно впливати на формування нового підходу до вивчення сучасної релігійності;
- дослідити різні рівні релігійності та механізми їх створення та реалізації у соціальній поведінці людей;

• теоретично осмислити зміни, що відбуваються в нашому суспільстві та в сучасній соціокультурній реальності та трансформують як зміст релігійних уявлень, так і засоби їх створення і соціального функціонування.

1.4. Методологія дисертаційного дослідження заснована, по-перше, на нетрадиційному для вітчизняної соціології релігії методі поширеного поняття „релігія”; по-друге, на використанні плідних положень деяких філософських та соціологічних традицій і шкіл, зокрема, функціонального підходу в соціології релігії; екістенціалізму і феноменології, а також структурного аналізу міфології; по-третє, на використанні герменевтичних підходів постнекласичної; постмодерністської наукової парадигми.

1.5. Об'єкт дослідження—стан сучасної релігійності в умовах кризи суспільства. Як емпірична база дослідження можуть розглядатися, по-перше, багаторічні власні дослідження релігійної ситуації методом “включного спостереження”, результати яких відображено у низці публікацій. По-друге, дисертант брав безпосередню участь в усіх етапах соціологічних досліджень, що стосувалися проблем релігійності, які було здійснено протягом 1992-1996 рр. соціологічним інформаційно-дослідницьким центром “Пульс” під керівництвом провідного наукового співробітника центру М.Б.Кунявського. По-третє, протягом 1995-1996 рр. дисертантом було здійснено кілька досліджень, присвячених проблемам релігійності в співавторстві з викладачами кафедри соціології В.І. Подшивалкіною та О.Р. Личковською. В 1995-1996 рр. дисертант керував рядом соціологічних досліджень, здійснених студентами Інституту соціальних наук ОДУ.

Дисертантом використані також дані, опубліковані вітчизняними та закордонними соціологами.

Усі дослідження, здійснені спільно з соціологічним інформаційно-дослідницьким центром "Пульс" та викладачами кафедри соціології є репрезентативними. Студентські дослідження, проведені під керівництвом дисертанта, у переважній більшості мали характер пілотажних. Результати усіх цих досліджень, а також досліджень, проведених власно дисертантом, повністю або частково підтверджуються результатами аналогічних досліджень, здійснених в Україні, Росії та інших країнах.

1.6. Предмет дослідження—сутність, вихідні принципи поширеного підходу як парадигми, що формується в західній соціології та може використовуватися у дослідженнях стану релігійності в умовах кризи суспільства; а також науковий потенціал та перспективи розвитку цього підходу.

1.7. Наукова новизна дисертації. Дисертаційне дослідження є першою в Україні та СНД дисертаційною роботою, в якій обгрунтовується методологічний підхід до соціологічного аналізу релігійності, що містить в собі як доктринальні релігійні уявлення, так і квазірелігійні феномени. Новизна основних результатів, які вносяться на захист, полягає в тому, що:

- досліджено, що механізм створення, відтворення і функціонування (аж до основної „екзистенціальної" функції—функції надання сенсу людському існуванню) єдиний як для доктринальних релігійних уявлень, так і для квазірелігійних феноменів;

- обгрунтовано необхідність розробки єдиного, універсального підходу для соціологічного аналізу усіх форм релігійних уявлень,

а також квазірелігійних феноменів, до яких уданій роботі віднесено насамперед міфологічні, а далі—авторитарні, догматичні, тоталітарні, утопічні і, майже, ідеологічні орієнтації;

- показано, що зміст релігійних уявлень, який домінує в повсякденній свідомості, по-перше, є синкретичним, складеним з елементів, що належать до неоднакових типів свідомості, у тому числі й релігійних; але при цьому релігійні елементи опиняються ледве не на периферії змісту релігійних, а точніше квазірелігійних і насамперед—міфологічних уявлень; по-друге, навіть зміст „чистих” релігійних уявлень (про які можна говорити з великою часткою умовності) сьогодні переосмислюється в рамках екуменічно-універсалістської та екзистенціально-персоналістської парадіги. В свою чергу, це також змінює особливості релігійних уявлень;

- зроблено висновки про необхідність опанування нової парадіги соціологічного вивчення релігійності, наповненої якісно іншим змістом, ніж раніше; в першу чергу, це полягає у використанні категорій екзистенціалізму при розробці нового теоретико-методологічного підходу;

- досліджено роль герменевтичних методів у запропонованому теоретико-методологічному підході;

- обґрунтовано, що цей підхід дозволяє проводити такі дослідження, які були б корисними як для світської соціології релігії, так і для церковно-конфесійної.

1.8. Науково-практичне значення роботи визначається актуальністю теми, недостатнім рівнем її розробки і полягає в тому, що:

по-перше, пропонуються засоби використання цього підходу для вирішення теоретико-методологічних проблем, пов'язаних з вивченням ролі релігійних уявлень у функціонуванні соціума;

по-друге, упорядковується та збагачується понятійний апарат соціологічного аналізу релігії та релігійності; створюються передумови для міждисциплінарного дослідження релігійності:

по-третє, надається можливість одержання достовірної емпіричної інформації про сучасний стан релігійності:

по-четверте, вперше подається можливість залучення до участі у соціологічних дослідженнях представників релігійних організацій. Але, оскільки необхідність такого вивчення ще не в достатній мірі усвідомлюється ними, одна з задач дисертаційної роботи є привернути увагу релігійної еліти до даної проблеми.

Нарешті, результати дисертаційного дослідження можуть використовуватися у збагаченні учбових соціологічних курсів з соціології релігії, соціології особистості.

1.9. Апробація роботи. Основні положення проведеного дослідження доповідались та обговорювались на міжнародних, всесоюзних, міжрегіональних та міжвузівських конференціях та семінарах: Всесоюзній науково-практичній конференції „Общественное сознание и общественные отношения в условиях перестройки” (Чернівці, 1990 р.); Регіональній міжвузівській конференції „Роль гуманизации образования в развитии духовной культуры личности” (Томск, 1990 р.); Міжрегіональній науково-практичній конференції „Общественное сознание и идеологическая работа” (Кострома, 1990 р.); XIII Всесоюзнім теоретичним семінарі „Мировоззрение и научное познание” (Ужгород, 1990 р.); Міжнародній конференції „Проблемы тоталитаризма” (Єреван, 1991 р.); Регіональній науково-практичній конференції „Диалектика трудовых и нетрудовых интересов” (Томск, 1991 р.); Всесоюзній науково-теоретичній конференції „Политология и социально-

политические процессы в советском обществе" (Одеса, 1991 р.); Всесоюзній науково-теоретичній конференції „Человек. Мирозрение. НТП." (Краматорск, 1991 р.); II Всесоюзній науковій конференції „Творчество: Теория и практика" (Київ, 1991 р.); Міжвузівській науковій конференції „Диалектика и культура" (Пермь, 1991 р.); Всеросійській науковій конференції „Русская философия: Преемственность и роль в современном мире" (Санкт-Петербург, 1992 р.); Всеросійській науковій конференції „Политические отношения, власть и демократия как факторы общественного развития" (Краснодар, 1990 р.); Міжнародній науково-теоретичній конференції „Одеси-200" (Одеса, 1994 р.); „Харьковских социологических чтениях-94" (Харків, 1994 р.); „Харьковских социологических чтениях-95" (Харків, 1995 р.).

Результати дослідження викладено у 17 публікаціях та наукових доповідях. Матеріали дисертації використовувались при читанні курсу лекцій „Соціологія релігії" та полягли в основу курсу „Соціологія особистості" для студентів Інституту соціальних наук ОДУ.

1.10. Структура дисертації. Мета і основні задачі дисертаційного дослідження визначили логіку та структуру роботи. Вона складається з вступу, трьох глав, заклочення та списку літератури.

2. Зміст роботи.

2.1. У вступі наведено загальні характеристики дослідження, які дозволяють йому претендувати на статус дисертаційного:

- (1) актуальність теми дисертації, (2) ступінь розробки теми,
- (3) основні мети та головні задачі дисертаційної роботи,
- (4) методологія дослідження, (5) наукова новизна основних результатів, які виносяться на захист, (6) науково-практичне

значення результатів, (7) апробація роботи, (8) структура і зміст дисертації.

2.2. Після глав додані висновки.

2.3. У першій главі— „Методологічні передумови соціологічного підходу до дослідження релігійності”—обговорено визначальні риси нового теоретико-методологічного підходу до соціологічного аналізу сучасної релігійності у нашому суспільстві, викладено дослідження генези цього підходу у загальній системі соціологічного знання у західному релігієзнавстві. Схожість підходів до дослідження релігійності в ситуації кризи нашого суспільства і в постмодерністській ситуації західного суспільства виправдано подібністю основних характеристик цих ситуацій. У нашому суспільстві теж відбувається постмодерністське проникнення „нових світів”, а по відношенню до західного світу, який зазнає зміни принципів стабільності, також можна говорити про свого рода кризу. Дано характеристику деяких соціологічних шкіл, які додержуються подібних методологічних принципів, розглянуто плідні методологічні версії і проаналізовано пізнавальні можливості такого підходу. У главі також виділено ключові поняття та вихідні принципи нового теоретико-методологічного підходу до соціологічного аналізу сучасної релігійності.

2.4. У параграфі 1.1 „Проблема інтерпретації поняття „релігія” — обґрунтовується необхідність проблемного віднесення до поняття „релігійність”, що породжено відсутністю теоретико-методологічного підходу, задовільного задля соціологічного аналізу сучасної релігійності. Пояснюється це тим, що через різноманітність форм та функцій релігійних уявлень, як історичних, так

і сучасних (оскільки в сучасній соціокультурній ситуації змінюються не тільки ці форми і функції, але трансформуються весь механізм традиційного створення релігійності), стає практично неможливим визначення і навіть дескрипція поняття „релігія” як базиса для соціологічно операційного поняття „релігійність”.

Це поняття, по-перше, повинно бути достатнім задля сучасного аналізу різноманітних, плюралістично співіснуючих і взаємопроникаючих в ситуації постмодернізму релігійних систем і уявлень, які є складовою частиною для ознаки, яку висуває традиційна соціологія релігії як універсальну і специфічну ознаку релігійності—„віри в реальність надприродного”. Універсальність цієї ознаки повинна була би означати те, що вона охоплює усі без винятку релігійні системи і уявлення. Але при цьому не ураховується нізка змін у сучасній релігійності—по-перше, трансформація уявлень про надприродне або ж взагалі відхід від віруючих від таких уявлень, по-друге, сучасна релігійність часто є надконфесійна.

Специфічність цієї ознаки повинна була б означати, що вона відрізняє релігію від інших форм суспільної свідомості, але в данному випадку не ураховується нізка обставин. По відношенню до кожної форми суспільної свідомості можна поговорити як о наявності своєрідної віри у реальність цього надприродного.

Нарешті, необхідно відмовлення від теперешнього розуміння ознаки „реальність надприродна” при формуванні нового теоретико-методологічного підходу до досліджень релігійності і заміна її вітгенштейновською ознакою „достовірність надприродного”.

Визначення цієї ознаки як „робочої” повинна, у свою чергу,

позбавити соціологію від будь-якої ідеологізованості, від розв'язання питань істинності чи неістинності релігії. Релігія повинна досліджуватися з точки зору функціональної значущості у соціальній поведінці людей.

2.5. У параграфі 1.2 „Методологічні проблеми дослідження релігійності” — проаналізовано пізнавальні можливості функціональних теорій, основним компонентом яких стає відмовлення від розглядання і розв'язання питань істинності релігії. Прихильники цих теорій підкреслюють, що таке відновлення як найбільш відповідає критеріям академічного наукового дослідження релігії. Функціональним теоріям притаманний потяг до загальності при характеризуванні релігії, тобто вони містять в собі претензію на те, що їх висновки пристосовані до всіх релігій. Розглянуто деякі з функціональних теорій та претензії цих теорій в багатьох випадках підтверджено.

Однак функціональний аналіз також несе в собі можливість кризової теоретико-методологічної ситуації, оскільки цей аналіз неминуче виходить на проблему дослідження релігійного досвіду респондента. Основним методом збору інформації про цей досвід, як і колись, залишається опитування (в усякому разі у вітчизняній соціології релігії). Неодостатність опитування для дослідження релігійності зумовлена, по-перше, тим, що як вже було показано І.М. Поповою, вербально-висловлені цінності орієнтації багато в чому відтворюють стереотипи суспільної свідомості і в меншій мірі пов'язані з реальною поведінкою людей; по-друге, тим, що часто, навіть у тих випадках, коли вербально-висловлені релігійні орієнтації відповідають у цілому реальній поведінці, цю відповідність не можна урахувувати абсолютно повною. Зв'язано це з проблемою повного вираження релігійного досвіду. Ця

проблема, як вже було сказано, існує у двох аспектах. Перший аспект—це питання про виражальні можливості мови по відношенню до релігійного досвіду. Другий—питання про можливість самого дослідника використовувати мову як засіб дескрипції релігійного досвіду, часто досліднику незнайомого. Таким чином, недостатність опитування як метода дослідження релігійності, також як і такого методу, як типологізація властивостей свідомості, приводить до необхідності користування методами герменевтики чи теорії розуміння.

Вже перші кроки у використанні теорії розуміння показали, що для розв'язання проблем сучасного релігійного досвіду необхідно застосування в соціології релігії категорій екзистенціалізму.

2.6. У параграфі 1.3 „Значення екзистенціалов для створення релігійності” показано, що використання категорій екзистенціалізму у соціології релігії є безперечно прогресивним кроком до реального дослідження сучасної релігійності. Екзистенціалізм може бути корисним для соціології вже тим, що він стає категоріальною системою сучасної духовної культури і дозволяє соціології увійти до контексту актуального на тепершній час дослідження соціального життя в межах широкого культурно-гуманітарного контексту. Але категорії екзистенціалізму можуть бути операційними і власно для соціології релігії. Саме в категоріях екзистенціалізму можна позначити, зафіксувати сенс, який суспільство і людина затребують у тих чи інших релігійних та квазірелігійних уявленнях.

Операційність категоріям екзистенціалізму надає феноменологічна методологія, яка демонструє те, яким чином дослідженню може бути відкрита галузь смислу (в процесі вивчення інтенціональності свідомості).

2.7. Наприкінці кожної глави дисертації формулюються висновки.

2.8. У главі другій—„Соціологічний аналіз квазірелігійних уявлень”—обговорюються перспективи вивчення квазірелігійних феноменів в рамках соціології релігії. Проаналізовано низку теоретико-методологічних проблем, актуальних для соціологічного пізнання квазірелігійності, і запропоновано їх розв'язання.

2.9. У параграфі 2.1 „Поняття квазірелігійних уявлень”—показана методологічна трудність виділення квазірелігійних феноменів із сучасних синкретичних ментальних структур. Ці структури виникають під впливом процесів, котрі вже було позначено як формування постмодерністського суспільства.

Показано, що виділення різних рівнів релігійних поглядів із спільних ментальних структур,—результат наукової абстракції, оскільки свідомість—це достатньо незалежне явище. Достатньо незалежне, щоб можна було б безболісно перевести його до яких-небудь строго визначених форм. І все ж свобода свідомості не абсолютна. Вона обмежена такою екзистенціальною категорією як „буття-до-смерті”. Свідомість прагне перебороти цю обмеженість в сучасній соціокультурній ситуації, в сучаснім техногеннім суспільстві можливість смерті людства від їми ж створених технічних досягнень стала особливо гостро відчуватися. І свідомість людства прагне перебороти загрозу смерті усіма доступними йому засобами. У цьому полягає одна з причин того, чому релігійні погляди різних рівнів (квазірелігійні погляди віднесено до третього рівня релігійних поглядів) співіснують в рамках спільних синкретичних ментальних структур.

Сенс—це одна категорія екзистенціалізму, що відіграє конститутивну роль у свідомості (так само як і смерть). У сучасній соціокультурній ситуації проблема сенсу набуває все більш актуального значення. Роль релігії починають відігравати самі різні сенсоформуючі парадігми. Можна навіть говорити про необхідність заміни терміну „соціологія релігії” на „соціологію сенсу”.

2.10. У параграфі 2.2 „Проблема виділення квазірелігійних властивостей свідомості” — робиться висновок про те, що всякий феномен свідомості, додаючий сенсу людському існуванню, можна вважати квазірелігійним.

В параграфі розглядаються засоби виділення конкретних квазірелігійних феноменів свідомості з синкретичних ментальних структур. Першим і головним таким феноменом є міф. Виникнув як найбільш рання форма соціальних уявлень, міф продовжує відтворюватися і за нашого часу. У ході своєї еволюції він „обростає” додатковими властивостями: утопічністю, догматичністю, авторитарністю, тоталітарністю.

2.11. У параграфі 2.3 „Природі функціональні особливості квазірелігійних властивостей свідомості”—показано, що, по-перше, в певних соціальних ситуаціях визначені квазірелігійні властивості свідомості можуть перетворюватися у відповідний тип свідомості—міфологічний, авторитарний, тощо. В таких типах свідомості реалізуються саме ті функції, що і в релігійнім типі свідомості. Це твердження ще раз удосконалює думку про квазірелігійність виділених властивостей і типів свідомості.

У параграфі також показані квазірелігійні можливості ідеології.

2.12. У третій главі— „Перспективи соціологічного аналізу релігійності”— обговорюються перспективи соціологічного аналізу сучасної релігійності в рамках постнекласичної, постмодерністської парадигми.

2.13. У параграфі 3.1 „Суспільство в пошуках віри і нових шляхів організації життя”—піддані критичному аналізу висновки вітчизняних соціологів про те, що суспільство знаходиться в пошуках релігійної віри і релігійних шляхів організації життя; про те, що спостерігається рост релігійності. У параграфі на базі конкретного соціологічного матеріалу робиться висновок про те, що ці пошуки здійснюються як квазірелігійні пошуки. У свідомості більшості досліджених респондентів синкретично поєднуються елементи самих різних релігійних, квазірелігійних та ідеологічних установок. А така особливість як релігійна ідентифікація продемонстрована як особливість міфомислення.

2.14. У параграфі 3.2 „Проблема відтворення релігійності у пост-тоталітарному суспільстві”—показані механізми трансформації створення релігійності, що також зумовлює посилення квазірелігійних феноменів.

Показана неготовність релігійних організацій впливати на ці механізми. Поставлена проблема функціонування релігійних організацій як соціального інституту. Зроблен висновок про те, що сьогодні релігійні організації не являються соціальним інститутом.

2.15. У параграфі 3.3 „Методологія дослідження релігійності в рамках нової соціологічної парадигми”—показано, що релігійні організації спроможні стати реальним соціальним інститутом, використовуючи в своїй практиці наукові методи дослідження

сучасної релігійності; знаючи про процеси, що відбуваються в релігійності; про те, яким чином трансформуються основні релігійні поняття.

Адекватне уявлення про трансформацію сучасних релігійних уявлень можна отримати, тільки здійснюючи дослідження в рамках постнекласичної постмодерністської парадигми. Такі дослідження базуються на запровадженні герменевтичного методу чи теорії розуміння. Оскільки суть цього методу полягає в тому, що досліджуваний об'єкт (у данному випадку—релігійні уявлення) повинен викладати у дослідника ті ж самі почуття, що і у респондентів, виступаючих носіями релігійних уявлень, то більш плідним цей метод був би для дослідників, що є водночас і священнослужителями і соціологами.

У параграфі дано аналіз перспектив розвитку герменевтичного методу в дослідженні релігійності.

2.16. У параграфі 3.4 „Релігійні організації і суспільство сьогодні: проблеми і перспективи зближення і співробітництва”—йде мова про те, що релігійним організаціям необхідно розкривати закладаний в них екуменічний і персоналістичний потенціал, що дозволить їм стати не тільки реальним соціальним інститутом, а опозицією, необхідною для розвитку соціальних систем.

Розкриття цього потенціалу дозволить релігії ефективно протистояти міфологічному вбиранню, відтіснити квазірелігійні феномени на периферію сучасних ментальних структур, створити передумови для ефективного діалогу релігійних систем.

2.17. У Заключенні сформульовано основні висновки і рекомендації щодо розглянутих в дисертаційному дослідженні проблем.

Основні положення дисертації відображені в таких публікаціях автора:

1. Личностные характеристики и социальные представления // Социальные отношения и интересы в массовом сознании.— Одесса, 1991.—Деп. ИНИОН РАН.—С. 87-92.

2. Церковь и общество сегодня: проблемы и перспективы сближения и сотрудничества // Харьковские социологические чтения-94. Докл. и сообщ. участн.—Харьков, 1994.—С. 102-112. (В спіавт.)

3. Методологические проблемы функционирования информированности в обыденном и религиозном сознании // Харьковские социологические чтения-95. Докл. и сообщ. участн.—Харьков, 1995.—С. 16-19. (В спіавт.)

4. Проблема воспроизводства религиозного сознания в посттоталитарном обществе // Социологические исследования.- 1995.-N.11.-С.99-103. (В спіавт.)

5. Духовность как поиск смысла // Мировоззрение и научное познание. Тезисы докладов на XIII Всесоюзном теоретическом семинаре.—Киев; Ужгород, 1990.—С. 89-90.

6. К вопросу о политической перспективе христианско-демократического движения в советском обществе // Общественное сознание и идеологическая работа. Тезисы докладов на Межрегиональной научно-практической конференции. В 2-х частях.—Кострома, 1990.—Ч. 1.—С. 48-49.

7. К вопросу о „сакрализации“ труда // Диалектика трудовых и нетрудовых интересов. Тезисы докладов на Региональной научно-практической конференции.—Томск, 1990.—С. 67-68.

8. О некоторых закономерностях и противоречиях формирования религиозности нового типа // Общественное сознание

и общественные отношения в условиях перестройки. Материалы Всесоюзной научно-практической конференции. В 2-х частях.—М.; Черновцы, 1990.—Ч. 2.—С. 99–101.

9. Проблема философии как „духовного деяния“ в русской религиозной мысли // Роль гуманизации образования в развитии духовной культуры личности. Тезисы докладов на Региональной межвузовской конференции.—Томск, 1990.—С. 42–43.

10. Внутренние и внешние детерминанты формирования целостной личности: Диалектика или взаимодополнение // Человек. Мировоззрение. НТП. Тезисы докладов на Всесоюзной научно-теоретической конференции. В 3-х частях.—Киев; Краматорск, 1991.—Часть 1: Человек как объект философско-социологического анализа.—С. 120–121.

11. К постановке проблемы „Диалектика как тип культуры“ // Диалектика и культура. Тезисы докладов на Межвузовской научной конференции.—Пермь, 1991.—С. 28–29.

12. О потенциальных возможностях христианской Церкви как участнике диалога различных политических и идеологических систем // Политология и социально-политические процессы в советском обществе. Тезисы докладов и выступлений на Всесоюзной научно-теоретической конференции.—Одесса, 1991.—С. 161–162.

13. Определение сознания как творчества—основа культурологического аспекта теории творчества // Творчество: Теория и практика. Тезисы докладов на II Всесоюзной научной конференции. В 2-х частях.—К., 1991.—Ч. 2.—С. 141–143.

14. Тоталитаризм или личность: Кто виноват? // Проблемы тоталитаризма. Тезисы докладов на Международной конференции.—Ереван, 1991.—С. 38–41.

15. К вопросу о взаимоотношении западной и русской философий // Русская философия: Преемственность и роль в современном мире. Тезисы докладов и выступлений на Всероссийской научной конференции. В 2-х частях.—СПб., 1992.—Ч. 2.—С. 53-55.

16. Тоталитаризм или личность? Уточнение проблемы // Политические отношения, власть и демократия как факторы общественного развития. Материалы Всероссийской научной конференции. В 2-х частях.—Краснодар, 1992.—Ч. 2.—С. 153-155.

17. Религиозная ситуация в Одессе. История и современность // Одесі-200. Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. В 2-х част.—Одеса, 1994.—Ч. 2.—С. 190-192.

Пацков А.А. Состояние религиозности в условиях кризиса общества (методологические проблемы социологического анализа).

Диссертация в виде рукописи на соискание ученой степени кандидата социологических наук по специальности 22.00.01.—теория и история социологии. Харьковский государственный университет. Харьков. 1996.

Защищается научная работа, которая содержит исследование методологических проблем социологического анализа современной религиозности. Эксплицированы исходные методологические принципы и понятия для такого анализа, дана критическая оценка достижений традиционной отечественной социологии религии, оценены потенциальные возможности предлагаемого теоретико-методологического подхода социологического анализа современной религиозности, основанного на (1) расширительном толковании понятия „религия“, (2) использование категории экзистенциализма, (3) применение герменевтических методов исследования, для выхода из некоторых теоретико-методологических ситуаций

современной социологии религии, осмыслены перспективы дальнейшего развития этого подхода.

Осуществлено внедрение результатов исследования в учебный процесс в Институте социальных наук ОГУ.

Pankov Alexander A. The state of religiousness in the crisis conditions of the society (methodological problems of the sociological analysis).

The dissertation as a typescript is submitted for an academics degree of Candidate of sociological science in speciality 22.00.01—theory and history of sociology. Kharkiv State University, Kharkiv, 1996.

This work contains the methodology problems investigations of sociological analysis of modern religiousness.

Basic methodology principles and concepts have been explicated, the achievements of the traditional sociology of religion have been critically assessed, the possibilities of the proposed methodological approach have been evaluated. The proposed approach of sociological analysis of modern religiousness has been founded 1) on the extended interpretation of religion; 2) in the existentialism categories; 3) on the hermeneutic investigation methods to way out of crisis methodological situation of the modern sociology of religion.

The results of the investigation have been applied in the studies at the Social Sciences Institute of Odessa State University.

Ключові слова: постмодерністська релігійна ситуація, поширене поняття релігії, квазірелігійність, доктринальна релігійність, екзистенціально-екumenічне переосмислення релігійних понять, міфологічність, авторитарність, догматичність, утопічність, тотальність мислення, функціональний підхід, феноменологічний аналіз, герменевтичний аналіз, структурний аналіз, постнекласична мовкова парадигма.

ABO. 30

445936

АВ 34.340

АВ 34.340

Сдано в набор 11.03.96 г. Подписано к печати 12.03.96 г.
Формат 60x84/16. Бум. офсет. Объем 1 п. л. Заказ 63.
Тираж 100 экз.
Отпечатано в НПФ «Астропринт». Тел.: 68-77-33, 22-64-84.